

Sayı : 13

Sene : 1983 - 1987

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TARİH ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

Prof. Dr. İBRAHİM KAFESOĞLU
HATIRA SAYISI

EDEBİYAT FAKÜLTESİ BASIMEVİ
İSTANBUL — 1987

İDİL-URAL'DA İSLÂMİYETİN DURUMU

Nâdir Devlet

İdil-Ural bölgesindeki Türk boyları Tatar ve Başkurtlar, 1552 da Rus boyunduruğu altına girip ve ortodoks Rusların çok ağır baskısına maruz kalınca, bu bölge Türkleri millî benliklerini başlıca İslâmiyete dayanarak koruyabilmişlerdi. Ruslar, o devirdeki Türk Bulgar Devleti İslâmî devlet dini olarak kabul ettikten takriben 70 yıl sonra hıristiyanlığı resmî din olarak kabul etmişlerdi¹. «SSCB'nin Avrupa kısmı ve Sibiryanın müslüman dini idaresi»nin başkanı müftü Talat Taceddin Bulgar hanı Almas'ın hicri 16 Muharrem 310 (16 Mayıs 922)'da İslâmî resmî olarak tanıdığını tasdik etmektedir². İslâmiyet Türk halkının arasında çok çabuk yayılmış ve böylece millî benliğin bir parçası olmuştu. İslâmiyet 922 ile 1552 yılları arasında İdil-Ural Türkleri arasında yayılmış kök salmıştı ve Altın Ordu (1240-1502) ile Kazan Hanlığı (1473-1552), IV. İvan tarafından işgâl edilene kadar en yaygın hâle gelmişti. Korkunç İvan Kazan Hanlığını işgâl eder etmez câmî ve medreseleri yıktırdı veya bir kısmını kiliseye çevirtti. Bu İdil-Ural Türklerine vurulan ilk büyük darbe idi. Kazan Hanlığını işgâlinin ilk yıllarında 300-400 bin Türk Ruslar tarafından öldürüldü. Bunun dışında işgâlin ilk 15 yılında (1552-1566) 206 köy ile 60 tane büyük çiftliğin Rus işgâlcileri tarafından müsadere edildiği, ahâlisinin sürüldüğü bilinen bir gerçektir. Rus istilâsından önce Kazan şehrinde 40 binden fazla Türk yaşarken, işgâlden sonra ancak 6 bin kişi kalmıştı³. Rus ortodoks kilisesinin başta Türkleri zorla vaftiz etmek olan 200 yıldan fazla süren faaliyeti Rus devleti tarafından tamamiyle destekleniyordu.

1 Nâdir Devlet, «Rusya Türklerinin millî mücadele tarihi (1905-1917)». Ankara 1985, s. 56.

2 Tal'at Tazeev, «Contribution made by Muslims of Tataria to Islamic Patterns of Thought, *Muslims of the Soviet East*, 1980, nr. 3, 4-8.

3 N. Devlet, *a.g.e.*, s. 3.

1756 yılında Kazan eyâletinde (Gubirna) 536 câmiden 418'i, Tobolsk eyâletinde 113 câmiden 15'i ve Astrahan eyâletinde 40 câmiden 29'u yıkılmıştı⁴. 1759 yılına kadar ise İdil boyu Tatarlarına câmi, mescit ve medrese açmak tamamen yasaklanmıştı.

Ancak 1759 yılında Kazan'da Yakub Biktimir(ov)'un teşebbüsü ile yeni bir câmi inşa edilebildi⁵. Bu çariçe II. Katerina'nın müslüman tabaasma karşı nisbeten liberal politika takip etmeye başlaması neticesinde meydana geldi. Çariçe 22 Eylül 1788'de genel vali Baron İglstrom'a müslümanlara daha geniş haklar vermesini bildirdi. Neticede Baron İglstrom 4 Aralık 1789 fermanı ile Ufa'da «dinî idare» (Duhovnoe Sobranie) «Orenburg Mahkeme-i Şer'iyyesi»ni kurdular⁶. Bu müslüman idaresi (diniye nezareti) bir «müftü»nün başkanlığında 9 idarî me'murdan ibaretti⁷. Orenburg Mahkeme-i Şer'iyyesinin ana görevi müslüman cemaatleri tarafından talep edilen din adamlarını imtihan etmek ve onları bu yerlere tayin etmektir. Geniş anlamda bu dinî idare devletin kontrol organı olarak çalışıyordu. Bu arada ise Rus ortodoks kilisesi, devletin himayesinde kendisinin Rus olmayan halklar arasındaki misyon çalışmasını 200 yıldan fazla bir süre devam ettirebilmişti. Fakat elde edilen neticeler bekleneni vermediğini bariz olarak gösteriyordu. Bilhassa İdil-Uralda Tatarlar kilisenin misyon hareketine, kendilerini hıristiyanlaştırma gayretlerine karşı koymuşlardı. 1796'da yapılan beşinci nüfus sayımına göre, Kazan eyâletinde 103.050 erkek ve 108.290 Tatar kadını yaşamakta idi. Fakat bunların erkeklerden 13.384'ü ile kadınlardan 13.922'si vaftiz edilebilmişti⁸.

II. Katerina'nın reformlarından sonra mollalar yüksek eğitimlerini Buhârâ'da değil, İstanbul, Kahire veya Medine gibi yerlerde görmeye başladılar. 1868'de Kazan'da câmilerin sayısı 729'a yükselmiş ve sayıları her geçen yıl artmakta idi⁹. İşte bu mollaların dinî faaliyetleri tes'irini gösterdi. 1802 Nijni-Novgorod'ta hıristiyanlığı

4 *a.g.e.*, s. 5.

5 Abdürreşid İbrahimof, «Çoban Yıldızı», St. Petersburg 1907, 2. bsk., s. 14.

6 N. Devlet, *a.g.e.*, s. 6.

7 *a.g.e.*, s. 6.

8 Josef Glazik, «Die Islammission der russisch-ortodoxen Kirche», Münster 1959, s. 112.

9 N. Devlet, *a.g.e.*, s. 9.

kabul etmiş olan Tatarlar ilk defa olarak hıristiyanlıktan vaz geçtiler¹⁰. Bu durum Rus ortodoks kilisesini çok rahatsız etti ve İlminskiy (1822-1891) gibi tanınmış misyoner vaftiz edilmiş olan Tatarların kiliseden kopmasına mâni olmak için çeşitli hareketlere giriştiler. Alman çeşitli tedbirlerin yanında 1867'den 1899'a kadar değişik 20 dilde 1.599.385 nüsha hıristiyan dini ile ilgili yazılar basıldı. İlminskiy'nin ölümünden (1891) 1910 yılına kadar 558 adet değişik dinî tercüme iki milyon adetten fazla olmak üzere basıldı ve Rus olmayan halklar arasında dağıtıldı. Kazan'da hıristiyan Tatar çocukları için İlminskiy tarafından kurulan merkezî okul örnek alınarak, bilhassa Kazan, Simbirsk ve Vyatka'da yerli halk için ilkokullar açıldı. Fakat bütün bu faaliyetler çeşitli yollarla vaftiz edilmiş olan Türklerin hıristiyanlıktan hızla vaz geçmesine mâni olmadı. Hıristiyanlıktan dönme hareketi 1865-66'da hemen hemen yeni vaftiz edilmiş bütün ve eskiden vaftiz edilmiş iki Tatar köyünde kendini gösterdi¹¹.

Bu arada İdil-Ural müslümanları da boş durmamışlardı. Arapça harflerle baskı yapma imkânları hasil olunca, Türkler bilhassa dinî neşriyate hız verdiler ve bunu halka dağıttılar. Böylece 1801 ile 1855 yılları arasında Kazan'da 577 kitap neşredildi¹². Aynı devir içinde bütün Rusya'da ancak 1.463 kitabın neşredildiği göz önünde bulundurulursa¹³, 577 sayısı cidden büyük bir mikdâr ifâde eder 1842 ile 1852 yılları arasında 23.600 nüsha Kur'ân ve 44.300 Heftiyek (Kur'ân'ın yedide biri), 1853 ile 1859 yılları arasında ise 82.300 nüsha Kur'ân ve 165.000 Heftiyek basılmıştı¹⁴. Müslümanların faaliyetleri yalnız yayın politikası ile sınırlanmayıp, yeni câmiler ve mektep ve medreseler açmak şeklinde de kendini gösteriyordu. Fakat, msl. 1883'te St. Petersburg'ta (bugünkü Leningrad) bir câmi açmak gibi, bazı faaliyetler yöneticilerin muhalefeti neticesinde akamete uğruyordu¹⁵.

10 J. Glazik, *a.g.e.*, s. 114.

11 *a.g.e.*, s. 114 v.d.

12 N. Devlet, *a.g.e.*, s. 14.

13 J. Glazik, *a.g.e.*, s. 151.

14 N. Devlet, *a.g.e.*, s. 14.

15 Cafer Pancayev, «Past and Future of Muslims of Leningrad», *Muslims of the Soviet East*, 1980, nr. 2, s. 11.

Buna rağmen İdil-Ural müslümanları uğradıkları bazı başarısızlıklardan dolayı cesaretlerini kaybetmiyorlar, tersine yeni fikirler ortaya atıyor, değişik faaliyetler gösteriyorlardı. Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914) tarafından ortaya konan «Cedîdçilik (Yenilik) hareketi» bu yıllarda bilhassa İdil-Ural bölgesinde kendine taraftar bulmuştu. Bu Yenileşme hareketi Rusya Türkleri arasında birlik (Dilde, fikirde, işde birlik) yaratmak istiyordu. Ve ilk iş olarak da, dinî okullarda reformlar yapıp, «Usûl-ü cedîd» okulları meydana getirilmeye başlandı. Bu okullarda çocuklara dinî bilgilerle birlikte dünyevî bilgiler de veriliyor halkın aydınlatılmasına çalışılıyordu. «Cedîdçilik» hareketi İdil-Ural Türklerine İslâmiyeti siyâsî bir güç olarak kullanma imkânı da veriyordu.

17 Kasım 1905 kararnâmesi Rusya İmparatorluğunun vatandaşlarına diğer hürriyetlerle birlikte din hürriyeti de verdi. Bugüne kadar müslüman oldukları için gerek Rus hükûmeti, gerek kilisesi tarafından çeşitli baskılara tabi tutulan Türkler böylece dilediklerince dinî faaliyette bulunma imkânına kavuştular. Din hürriyeti ayrıca vaftiz olmuş Türklerin kütle hâlinde Rus ortodoks kilisesinden kopmasına da sebep oldu.

Kazan piskoposluğuna bağlı 23.860 kişi hıristiyanlıktan vaz geçerek İslâmiyeti kabul etti, İdil boyundaki başka piskoposluklardan ayrılanlarla birlikte bunların sayısı 36.299'a ulaştı¹⁶. Aynı zamanda ilk siyâsî faaliyetler de başladı. Rusya'nın değişik bölgelerinden gelen Türk aydınları 8 Nisan 1905'te ilk defa olarak Nijni-Novgorod'ta toplanarak kendi mes'elelerini müzakere ettiler¹⁷. Resmî rakkamlara göre, «Orenburg Mahkeme-i Şer'iyyesi» 1907 yılında 5 milyon müslümanın yaşadığı 6 bin müslüman mahallesinin işlerini yürütüyordu¹⁸.

Resmî rakkamlara göre, 1913 yılında Kazan eyâletinde 680 kilise ve manastıra mukabil, 1.890 câmi mevcuttu¹⁹. 1912 yılında mektep ve medreselerin sayısı 1.100'e yükselmiş olup buralarda takriben

16 J. Glazik, *a.g.e.*, s. 147 v.d.

17 N. Devlet, *a.g.e.*, s. 89.

18 A. İbrahimof, *a.g.e.*, s. 27.

19 Ş. Hafızov, «Obrazovanie Tatarskoy ASSR (Tatar Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyetini öğrenme)», Kazan 1960, s. 6.

85 bin talebe dinî eğitim görüyordu²⁰. 1917 yılında Kazan şehrinin nüfusu 206 bin olup, bunun ancak % 22'sini Tatarlar teşkil ediyordu. Buna rağmen bu şehirde, bugün bütün Tatar Muhtar Cumhuriyetinde mevcut olan sayıda, yâni 13 câmi vardı²¹. 1917'de Tataristan'da 2.223 câmi ve 3.683 resmî imam bulunuyordu²². Böylece Ekim ihtilâlinde önce İdil-Ural Türkleri devletin desteği olmaksızın kendi dinî kuruluşlarını diledikleri şekilde geliştirmek imkânı bulmuşlardı.

Bolşevik ihtilâlinin ilk yıllarında komünistler İslâm'ı ancak bir din olarak değil, aynı zamanda milyonlarca Rusya müslümanını temsil eden bir siyâsî hareket olarak da kabul etmek zorunda kalmışlardı. Bu gerçek Moskova'nın müslüman işçilerine hitâben ilân ettiği 17 Aralık 1917 tarihli meşhur bildirisinde de kendini göstermektedir. O devirde Sovyet hükûmeti müslüman işçilerine din hürriyeti vaad etmiş, ve onların örf ve âdetlerini kısıtlanmaksızın dilediklerince devam ettirebileceklerini kaydetmişti²³. Fakat Sovyet hükûmeti güçlenince verdiği bütün sözlerden döndü: dinî kuruluşlar kapatıldı, din eğitimi yasaklandı, din adamları takip edildi ve faaliyette bulunan kilise ve câmiler çok ağır vergiler ödemeye mecbur edildiler. Sovyet yöneticileri bu idarî tedbirlerle yetinmeyip din aleyhtarını propogandayı organize etme işine giriştiler. Bu faaliyette bilhassa «Militan Allahsızlar Birliği» (Soyuz voynstvuyuşçih bezbojnikov: SVB) büyük rol oynadı. 1925'ten sonra bu Birlik Tatarca olarak «Dinsizler» adlı gazete ile «Allahsızlar» ve «Fen hem din» adlı aylık dergiler neşr etti. 1930'un başlarında Allahsızlar teşkilâtı İslâmiyet aleyhtarını 16 film çevirdi. Bilhassa gençler arasında din aleyhtarını propogandayı yaymak ve millî geleneklerle savaşmak için propogandacılar yetiştirmek üzere özel kurslar açıldı. 1926'da Tatar ASSR'nde «Militan Allahsızlar Birliğinin» takriben 2 bin kadar üyesi mevcutken, 1930'da bunların sayısı 25 bine yükseldi.

20 Ş. Hafızov, *a.g.e.*, s. 7; Selem Alişev, «Me'rifet uçakları (İlim ocakları)» *Kazan Utları*, 1984, nr. 4, s. 175.

21 R.K. Valeyev-İ.M. İonenko-İ.R. Tagirov, «Kazan v 1917 godu (1917 yılında Kazan)», *Stranitsi İstorii goroda Kazani* (Kazan şehrinin tarih sayfeleri), Kazan 1980, s. 66 v.d.

22 Azade-Ayşe Rorlich, «Islam under Communist rule: Volga-Ural Muslims», *Central Asian Survey*, Temmuz 1982, I/1, s. 32.

23 Georg von Stackelberg, «The tenacity of Islam in Soviet Central Asia», *The Islamic Review*, Aralık 1966, s. 27.

1930 yılında aynı birliğin Başkurt ASSR'indeki üye sayısı 12 bin iken, 1938'de 40 bine yükselmişti²⁴. «Militan Allahsızlar Birliği» nin Tatar ASSR'indeki ilk kongresi 1927'de Kazan'da düzenlendi. 1930'da düzenlenen ikinci kongrede İslâmiyete karşı alınacak tedbirler görüşülmüştü. Molla ve imamların takip edildiği ve câmilerin kapatıldığı 1928-1930 yıllarında militan Allahsızların yerli mümes-silleri din adamlarının ve millî kahramanların mezarlarını tahrip ettiler²⁵. İslâma, dinî kuruluşlara ve din adamlarına karşı devlet desteği ile yürütülen bu hareket ve faaliyetler gayet başarılı oldular. İdil-Ural'daki 2.200 câmi ile 3.700 resmî imamdan 1931 yılında ancak 980 câmi ve 625 imam²⁶, 1941 yılında ise 200 câmi ile ancak 250 resmî imam kalmıştı²⁷.

İkinci Dünya Harbi esnâsında ise sovyet hükûmeti sovyet halklarının moralini yükseltmek endişesi ile dinleri ve bu arada İslâmî takip işini zayıflattı. İslâm dini de bu yeni politik durumdan faydalanabildi²⁸. 1932-1938 yıllarında temizliklerin kurbanı olmadan sağ kalabilmiş olan, Ufa müftüsü Abdurrahman Resul(ev) 1942'de Stalin'e sovyet hükûmeti ile İslâmiyet arasındaki münâsebetleri normalleştirme teklifinde bulundu. Stalin Resul(ev)'in teklifini kabul etti ve neticede yapılan anlaşmaya göre din aleyhtarı propoganda çok azaltıldı ve İslâm 34 yıldan sonra 1942'de tekrar «kanûnî» statüye sahip oldu. Ufa'da tekrar bir dinî idare kuruldu²⁹. Fakat sovyet hükûmeti bu sözde toleransa, hoş görüye karşı İslâmiyetten, daha doğrusu resmî imamlardan pek çok taviz talep etti. Resmî mollalardan sovyet politikasını desteklemeleri istendi. 1942 yılının Haziranında Kazan'da toplanan müslüman kurultayı yabancı ülkelerin müslümanlarını Sovyetler Birliğini desteklemeye davet etti³⁰.

24 Ayaz Hakimoğlu, «Forty Years of Anti-Religious Propoganda», *The East Turkic Reivew*, Münih 1960, nr. 4, s. 67 v.d.

25 *a.g.m.*, s. 68.

26 A.A. Rohrllich, *a.g.m.* s. 32.

27 J. Glazik, *a.g.e.*, s. 170.

28 G. Stackelberg, *a.g.m.*, s. 28.

29 Alexandre Bennigsen-Marie Broxup, «The Islamic Threat to Soviet State», Bristol 1983, s. 71.

30 Bertold Spuler, «Die Muslime Innerasiens in der Gegenwart», *Glaube in der 2. Welt*, 1984, nr. 1, s. 26.

1947 yılında «Militan Allahsızlar Birliği»nin adı değiştirildi ve yeniden teşkilâtlandırıldı. Bugün bu teşkilât «Bütün sovyet politik ve ilmi bilgiyi yayma cemiyeti» diye adlandırılmaktadır. Sovyetler Birliğinde İslâm'a karşı idarî ve psikolojik hücumlar Hruşçov devrinde «Lenin'e dönelim» şiarı ile devam ettirildi. Bütün Sovyetler Birliğinde ibâdete açık câmilerin sayısı takriben 400'e ve «kayıtlı» din adamlarının sayısı 2 bin raddesine indirildi³¹. 1954 ile 1964 yıllarında ibâdete açık tutulmuş câmilerin bir haylisi kapatıldı. 1978'de ilân edilen resmî rakkamlara göre, o tarihte Tataristan'da ancak 13 câmi mevcuttu³². En son elde edilen bilgilere göre, 1982 yılında Tataristan'daki câmilerin sayısı 17'ye yükselmiş olup, bunların dördü son yıllarda inşa edilmiştir³³. Ufa'daki İslâm dinî idaresinin kayda geçecek mühim bir selâhiyeti yoktur. Ufa'da msl. ancak bir takvim çıkarılmakta olup, bu da Arap harfleri ile neşr edildiği için ancak 60 yaşından yukarı olanlar okuyup faydalanabilmektedir. SSCB'nin Avrupa kısmı ve Sibiryaya için sorumlu olan Ufa dinî idaresinin başka çeşit yayınlarda bulunması ve din adamları yetiştirmesi men'edilmiştir. Sovyetler Birliğinde çocuklar din eğitimi görmezler. Ve İslâm ulemasına câmilerin dışında herhangi bir şekilde faaliyet göstermek yasaklanmıştır³⁴.

Sovyetler Birliğinde din adamları yetiştirmek ve neşriyatta bulunma imtiyazı, dört İslâm dinî idaresinden biri olan, «Orta Asya ve Kazakistan müslümanlarının dinî idaresine» verilmiştir. Bir zamanlar Tatarlar çarlık Rusya'sının yayılma maksatları için nasıl kullanmışlarsa, şimdi de Özbekler Sovyet yöneticilerince aynı maksatlar için kullanılmaktadırlar. Taşkent, bu maksadın merkezine dönmüştür. Moskova ile Leningrad'taki câmiler ise buralara gelen yabancı müslüman delegelerin gözlerini boyamak için açık tutulmaktadırlar. Böylece sovyet yöneticileri yabancı ziyaretçilere İslâmiyete karşı hoşgörü ile davrandığını göstermeye çalışmaktadırlar ve bazı hallerde bunda da başarılı olmaktadır. 1965 yılından beri müslüman

31 A. Hakımoğlu, *a.g.m.*, s. 69.

32 A. Bennigsen-M. Broxup, *a.g.m.*, s. 48.

33 Leo Wieland, «Der schiefe Turm von Kasan», *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 27.3.1982; Bernhard Kueppers, «Unter den Minarets und Kirchentürmen von Kasan in Sowjet-Tatarien», *Deutsche Presse Agentur*, 12.3.1982.

34 B. Spuler, *a.g.m.*, s. 28.

dinî idareleri Moskova tarafından daha sıkı kontrol edilmekte ve yönlendirilmektedir. SSCB Bakanlar Şurasının 8 Aralık 1965 karar-nâmesi ile «Dinî İşler Şûrâsı» kurulmuştur. Resmî olarak bu şûrânın görevi sovyet devletinin müslüman devletleri ile münâsebetlerini koordine etmektir. Ayrıca bu şûrâ ve onun değişik sovyet cumhuriyetlerindeki ve idârî bölgelerindeki (kray, rayon) temsilcileri idârî sovyetlerle (şûrâlar) işbirliği yapmaktadırlar³⁵. Başka bir şekilde ifâde etmek gerekirse, «Dinî İşler Şûrâsı»nın görevi çeşitli müslüman cemaatlerini kontrol etmek ve neticeyi Moskova'ya bildirmektir.

Genel olarak Sovyetler Birliğinde, bilhassa İdil-Ural bölgesinde 70 yıla yakın devam eden İslâm aleyhtarı ateist propoganda ve devletin aldığı tedbirler İslâmiyeti muhafaza ve yaymaya nerdeyse hiç imkân bırakmamış olup, müminlerin, daha doğrusu İslâmın şartlarını yerine getirmeye çalışan müslümanların sayısını azaltmıştır. Fakat bu Tataristan ile Başkurdistan'da İslâmiyetin tamamen yok olduğu mânâsına gelmemektedir. Devletin her türlü maddî ve kanunî imkânları ile desteklenen ateizm propogandası 60 yıldan fazla devam etmiş olan faaliyetleri ile sovyet yöneticilerinin ümid ettiği gibi Rus olmayan halkların dinî inancını ve böylece millî benliğinin bir kısmını yok edemedi. İdil-Ural Türkleri 365 yıllık çarlık hâkimiyeti devrinde millî benliklerini İslâmın yardımı ile koruyabilmişlerdi. Sovyet yöneticileri bu gerçeği gayet iyi anlamış olup 69 yıldan beri millî benliğin mühim bir kısmını teşkil eden dinî inancı yok etmeye uğraşmaktadırlar.

Bugüne kadar alınan tedbirler arzu edilen neticeyi vermeyince sovyet yöneticileri son yıllarda ateist, bilhassa İslâm aleyhtarı propogandayı daha ilmî şekilde yürütmeye karar verdiler. Böylece yalnız Kazan'da, 1960 ile 1981 yıllarında 25'ten fazla İslâm aleyhtarı eser neşr edildi³⁶. Bu eserlerin yazarlarına, herhangi bir tenkide uğramadan, İslâmiyeti ve müslümanları tahkir etme ve onların inançlarını sarsma imkânı verilmiş oldu. Bir Tatar ateisti olan Arif Gobeş «Kur'ân'ın sırları» adlı eserinin üçüncü baskısında şunları yazmaktadır: «Kur'ân'da 225 tenakuz bulunmaktadır. Dünyayı yoktan

35 «İslam dini turında bilişme-süzlik (İslâm dini hakkında müracaat-sözlük)», Kazan 1978, s. 151.

36 «İslam dini...», s. 202-206.

var eden Allahın kitabında 225 tenakuz! Ve şimdi şu imânsız Lenin'e bakın. O tek bir sineği bile var etmekten acizdi. (Buna rağmen) onun 55 ciltten ibâret olan eserlerinde tek bir tenakuz yok. Bunu hatta bugünkü din adamları da inkâr edememektedirler»³⁷. Arif Gobey devamla... «Halkımızın bir atasözü var: 'Kimin arabasına binersen, onun şarkısını söylersin'... Bu atasözü bugünkü molla ve müezzinlere çok uymaktadır. 1926'da Ufa'da düzenlenen Bütün Sovyet Müslümanları Kongresinin kararlarında şu sözler vardı : Ekim ihtilâli *Kur'an*'da belirtilen şartlara ve Muhammed'in vasiyetlerine göre gerçekleşti. (Dolayısıyla) sovyetlere karşı çıkanlar, aynı zamanda *Kur'an*'la Allah'a da karşı çıkmış olurlar» diye yazmaktadır³⁸. Sovyetler Birliği gibi totaliter, fikrî münâkaşa zemininin olmadığı, bir rejimde, aksini ne yazılı ne de şifahî iddia edilemeyeceğini bilen Arif Gobey gibilerin bu kabîl deliller ileri sürmeleri çok kolaydır. Sovyet müslümanları bu nevî delilleri çürütmek veya bu hususta kendi görüşlerini bildirmekten mahrum edilmişlerdir. İleri sürülen 1926 Ufa kararları, muhakkak bir baskı altında alınmıştı.

15 yıl kadar önce iki Başkurt yazarı molları yalancılıkla suçlamaya çalışmışlardı. İmamlar cuma hutbelerinde Sovyetler Birliğinin politikasına uygun olarak, barış politikası hakkında konuşmaları ve müminleri komünizmi muhâfazaya dâvet etmeleri, kendilerini korumak ve müminler arasında islâmî inancı güçlendirmek gayesiyle yazıldığı töhmetiyle suçlanmışlardı. Başkurt yazarı, devamla, İslâmiyet de hakikî barışın olamayacağını iddia etmişti³⁹. Diğer bir Başkurt yazarı ise Başkurtların İslâmı kalben değil ancak dıştan kabul ettiklerini iddia etmekte ve «Başkurtlar İslâm'ın milletler arasında düşmanlığı körükleyen, reaksiyoner ideolojisini çok önceden anlamış ve böylece kendilerinin ve Rusların istikballerinin birbirinden ayrılmaz olacağını idrakine varmışlardı» diye yazmaktadır⁴⁰. Bu nevî iddialar kendi dinlerini öğrenme ve inceleme imkânından mah-

37 G. Gobey, «Koren sirleri (Kur'an esrarları)», Kazan 1973, 3. bsk., s. 364.

38 *a.g.e.*, s. 382.

39 D. Şigayev, «İslamning isin yözü» (İslâmın gerçek yüzü), *Agidil*, 1969, nr. 10., s. 105-107.

40 Pamir Azamatov, «Başkort folklorında stihiyeli materializm hem ateizm (Başkurt folklorunda maddecilik ve ateizm)», *Agidil*, 1969, nr. 11, s. 117-119.

rum edilen müslümanların inançlarını sarsmaya hizmet etmektedirler. Propogandacılar bununla da yetinmeyip ihtilâl öncesi haklı bir şöhrete kavuşmuş olan milletin sevdiği ve saydığı şâir ve yazarların da, ateist olduklarını ileri sürmekte, bunu başaramadıkları takdirde de, onları İslâm'a karşı olan şahıslar diye göstermeye çalışmaktadırlar. Msl. meşhur millî şâir Abdullah Tukay (1886-1913) eserlerinde ateist eğilimler göstermiş diye gerçekle ilgisi olmayan iddialar öne sürülmektedir⁴¹. Bunun dışında İdil-Ural Türklerinin meşhur dilci ve âlimi Kayyum Nasırî (1824-1902), dilci Abdurrahman İlyasî (1856-1895), din âlimi Abdünnasır Kursavî (1771/72-1812), yazar Fatih Emirhan (1886-1926) ve şâir Mecid Gafûrî (1880-1934) dine karşı mücâdele etmiş olan şahıslar olarak gösterilmekte ve onların halkta ateist şuûru yaymakta çok hizmetler ettikleri iddia edilmektedir⁴². Tabii bu iddialar gerçekten çok uzaktır. İdil-Ural Türklerinin bu nev'î isnâd ve hakaretlere karşı çıkma imkânı yoktur.

Halkta millî gelenek haline gelmiş olan sünnet yaptırmak gibi dinî vecibeler, gayr-ı sıhhî eski âdetler diye ilân edilmektedir⁴³. Oruç farızası da, aynı şekilde şüpheli âdet cümlesinden sayılmıştır. 1961 yılında müftü Şakircan Hayalettin «işçilerin ve köylülerin oruç tutması vâcip değildir» şeklinde bir fetvâ çıkarmak zorunda bırakılmıştı. Fakat onun bu fetvası imamlar tarafından desteklenmedi⁴⁴. Sovyet kanunlarına göre, müslümanlar ibâdet için câmiler açma hukukuna sahipti. Fakat câmi inşası, bir hayli bürokratik zorluklara bağlıdır. Bir cemâat yeni bir câmi açmak istediği takdirde başta mahallî idare ile anlaşma yapmak zorundadır. Yapılan anlaşma o cemâate bir ibâdet evi satın alma müsaadesi vermekte, fakat bu bina o müslüman cemâatinin malı değil gene de devletin malı olmaktadır. Bir dinî topluluğun cemâat sayılması ise Moskova'dan (Dinî İşler Şûrâsından) verilen özel izinle mümkündür⁴⁵. Başka bir şekilde ifâde edersek müslümanlara elden gelen her türlü zorluk çıkarılmaktadır. Sözde ilmî-ateistik diye adlandırılan resmî propoganda devletin bütün imkânlarından faydalanmaktadır; bu propogandaya

41 «İslam dini...», s. 10.

42 *a.g.e.*, s. 10.

43 *a.g.e.*, s. 159.

44 G. Gobey, *a.g.e.*, s. 373.

45 «İslam dini...», s. 48 v.d.

SBKP'nin dışında, komünist partisinin gençlik teşkilâtı Komsomol, işçi sendikaları, devlet televizyonu, radyosu, basını, kütüphaneler ve başka kuruluşlar aktif olarak katılmaktadırlar⁴⁶. Kısacası Sovyetler Birliğinde müminler devletin büyük ölçüde baskısı altındadırlar.

1917'de 206 bin kişiden ibaret olan Kazan'da müslümanların nüfusu ancak % 22'yi teşkil etmesine rağmen 13 câmi ibâdete açıldı. Bugün Kazan milyonluk bir şehir olup, nüfusunun yarısını Tatarlar teşkil etmektedir. Bu kadar büyük sayıdaki Tatarlar için, mutlaka bunların büyük bir kısmını İslâmiyete inanlar teşkil etmektedir; ancak bir tek, Mercânî câmii bulunmaktadır. İmâm Zeki Safiull(in)'in belirttiğine göre, 200 yıllık bu câmie cuma namazına ikibinden fazla kişi gelmekte; her gün beş vakit namazı ise, takriben 500 kişi kılmaktadır⁴⁷.

Kazan bölgesinden ancak altı gence Buhârâ'da din tahsili yapma müsaadesi verilmekte olup, İdil-Ural'dan her yıl hacca iki kişi gidebilmektedir⁴⁸.

SSCB'nin Avrupa bölümü ve Sibirya müslüman dinî idaresi 1981 yılında yeni bir müftü seçmiştir. Genç müftü «Mir Arab» medresesine devam ettikten sonra Kahire'de «el-Ezher» üniversitesinden mezun olmuştur. Aktif bir din adamı olan Müftü Tal'at Taceddin'in vazifeleri arasında Ufa'ya uğrayan yabancı müslümanları ağırlamak ve Sovyetler Birliğinin yurt dışında menfaatlerini kollamak gibi politik görevler de bulunmaktadır. Bu sıfatla o 1981 yılında Kopenhagen ile Tokyo'da da bulunmuştur. Kısa bir müddet önce Taşkent'te «el-Buharî» adlı İslâm Enstitüsünü bitiren iki Tatar, Adilşah Yamk(in) ile Mahmud Valit(ov)'dan ilki Astrahan'a ikincisi Novosibirsk'e imâm-hatip olarak tâyin edilmişlerdir. Yurd dışında dinî eğitim gören tek bir Tatar ise Nurmammed Nimetull(in) olup, Şam'da Şeriat Tedkikleri Fakültesinde tahsil yapmaktadır. Ufa'daki müslüman dinî idaresi, Sovyetler Birliğindeki diğer üç dinî idare gibi sovyet dış politikasını destekleyici bildiriler ilân etmektedir. Msl. 1981'de İsrail Bağdad'taki nükleer santraline yaptığı hava hücumu dolayısıyla kınanmıştır⁴⁹. Moskova câminin imâm-hatibi Hacı Ah-

46 *a.g.e.*, s. 169 v.d.

47 L. Wieland, *a.g.m.*

48 *a.g.m.*

49 Nail Sahipzyanov, «Muslims of the North-Eastern Areas of the USSR

metcan Mustaf(in) de liderlerin politikasını takip etmektedir. Moskova'da başta Arap olmak üzere bir hayli İslâm ülkesinin temsilcileri bulunmaktadır. Ramazan veya Kurban bayramı gibi İslâm dinî için mühim günlerde bayram namazları için Moskova câmiine toplanan müslümanlar, bilhassa Arap ülkelerinin temsilcileri, Sovyetler Birliğindeki müslümanların resmî bir temsilcisinin ağzından İsrail'in kınandığını duymaktadırlar. Son yıllarda Moskova câmiinin imâmı Mustaf(in) bayram namazlarında İsrail'i def'alarca kınamıştır⁵⁰.

Nâdir olmakla birlikte elde edilebilen sovyet sosyolojik incelemelerinin ve istatistiklerinin neticelerine dikkat edildiğinde, Sovyetler Birliğinde yürütülen ateist siyâsetin yöneticiler için müsbet, müslümanlar için menfî sonuçlar hasıl ettiği görülmektedir. Sovyet usûlündeki yaşayış tarzı ve ateist propoganda insanları yabancılarla evlenmeye teşvik etmektedir. Yabancı bir millet mensubu ile evlenme hâdisesi İdil-Ural Türklerinde her geçen yılda artış göstermektedir. 1970 yılında Ufa şehri halkının % 33,6'sı başka bir millete mensub biriyle evlenmişti. Bu nisbet 1980'de % 35,7'e yükselmiştir. Ebeveynlerden biri Başkurt olan evliliklerden umumî doğuma nisbetle % 20,7, 1975'te % 25,9 ve 1981'de ise % 29,5 çocuk dünyaya gelmiştir. Başkurdistan'da yaşayan Tatarlarda ise bu yüzde 1970'te % 29,5, 1975'te % 28,3 ve 1981'de ise % 32,9 olmuştur⁵¹. Sovyet yorumuna göre bu nev'i evlilikler halkları birbirine bağlayan ve halklar arasında dostluğu pekiştiren bir olaydır. Fakat Sovyetler Birliğinde değişik milletlere mensup kimselerin evliliklerinden doğan çocukların ekserisi, ebeveynlerin her ikisi de Rus olmayan halklara mensup oldukları takdirde de, Rus olarak yetiştirilmektedirler. Neticede değişik bir milletle yapılan evlilik «Ruslaşmaya» itmektedir. Yabancı bir millet mensubu ile evlenme eğilimi inançsızlarda, dinî inancı olanlardan daha güçlüdür. Bu gerçeği aşağıdaki rakkamlar göstermektedir. Gorkiy civarında bir Tatar köyünde yapılan incelemelere göre, kendisini ateist diye tanıtan 243 kişinin % 17'si, karışık nikâhı kabul

and the First Year of the New Year of Hijri», *Muslims of the Soviet East*, 1982, nr. 2, s. 9-13.

50 «Moslems celebrating Kurban Bayram», TASS (Sovyetler Birliği Haber Ajansı), 27.9.1982; «In Moscow's Mosque», TASS, 12.7.1983.

51 «İslam v SSSR (SSCB'de İslâmiyet)», Moskova 1983, s. 34.

edeceklerini bildirirken, kendilerinin müslüman olduğunu belirten 267 kişinin % 48'i bu nev'i yabancılarla evliliğe karşı çıkmışlardı⁵². Resmî rakamlara göre Tatarıstan'da kendilerini hakikî müslüman olarak kabul edenlerin sayısı çok yüksek değildi. Penza bölgesi (Oblast) Ateist Enstitüsünün yaptığı bir sosyolojik incelemeye göre, bu bölgedeki Rusların % 28,4'i, Tatarların ise % 31,5'u dine inanıyorlar; Gorkov bölgesinde ise Tatar kadınlarının % 61'i, erkeklerin % 40'ı müslümanlığa bağlıdır⁵³. İslâmiyete inanç şehir halkına nazaran köylerde ve yaşlılarda daha güçlüdür.

Başkurdistan ASSR'inde fikirleri alınan emeklilerin % 73,9'u islâmî örf ve âdetlerini muhafaza ettiklerini belirtmişler⁵⁴. 1965 yılında Tatar köylerinde ebeveynlerin % 40-50'si yeni doğmuş olan çocuklarına islâmî adetlere göre isim vermekte ve oğullarını sünnet ettirmekte, % 55-60'ı imâm nikâhı kıydırmakta ve % 90'ı ölülerini cenâze namazı kıldırarak gömmekte idiler⁵⁵. Son etno-sosyolojik araştırmalara göre, Tatar köylerindeki Tatarların % 50'si sünnetli iken, Rusların ancak % 35,8'i kilisede vaftiz edilmişti⁵⁶. Genel olarak dindar bir âilede yetişen çocuklar da dindar olmaktadır. Ayrıca öğretmenler arasında bir hayli dine inanan bulunmakta, ve bunlar da yöneticilerin talep ettiği şekilde öğrenciler arasında İslâm aleyhtarını propoganda yürütmemektedirler⁵⁷.

İdil-Ural bölgesindeki müslümanları üç kategoriye ayırmak mümkündür: İlkin İslâm'ın kaidelerini tam mânâsı ile yerine getirmeye çalışan katı dindarlar teşkil etmekte olup, bunların sayısı azdır. İkinci kategoriye ise zamanında dinî eğitim alabilmiş ve bu sebepten de dinî örf ve âdetlerini devâm ettiren, ekserisi yaşlılardan oluşan gurup teşkil etmekte olup, bunların sayısı da fazla değildir. Aralarında bir hayli aydının da bulunduğu üçüncü kategori en büyük gurubu teşkil etmektedir. Bunlar katı dindar olmayıp, ekserisi câmilere ancak bayram gibi mühim dinî günlerde giderler. Fakat buna rağmen millî kültürün bir parçasını teşkil eden islâmî örf ve

52 A.A. Rohrlıch, *a.g.m.*, s. 36.

53 «İslam v SSSR», s. 66.

54 *a.g.e.*, s. 39.

55 G. Gobey, *a.g.e.*, s. 408.

56 A.A. Rohrlıch, *a.g.e.*, s. 33.

57 G. Gobey, *a.g.e.*, s. 408 v.d.

âdetleri muhafaza etmeyi doğru bulmaktadırlar⁵⁸. 1979 yılında Sovyetler Birliğinde yapılan nüfus sayımına göre, ekserisi İdil-Ural'da yaşayan 6.317.000 Tatar (bunların bir kısmı Kırım Tatarıdır) ve 1.371.000 Başkurt, cem'an 7.688.000 İdil-Ural Türkü bulunmaktadır⁵⁹. Yukarıda adı geçen Tatarların bir milyonu bu bölgenin dışında değişik sovyet cumhuriyetlerindedir. Son 5 yılda bu İdil-Ural Türklerinin sayısı takriben 8 milyona yükselmiş olması icap eder. Tataristan ASSR'inde yerleşmiş olan Tatarların genel nüfusun takriben (% 25'i) % 60'ı köylerde yaşamaktadırlar; Başkurdistan ASSR'inde yerleşmiş olan Başkurtların (takriben % 70) % 80'ini köy halkı teşkil etmektedir⁶⁰. Buna göre, Tatar-Başkurtların yarısından çoğu, millî ve dinî örf ve âdetlerin daha iyi muhafaza edildiği köylerde yaşamaktadırlar. Dolayısıyla da bunlar arasında dine inananların sayısı daha yüksek olmaktadır. Bütün bunları göz önünde bulundurarak temkinli bir tahmin yürüttüğümüzde İdil-Ural Türklerinin % 50'sinin dinî inançlarına bağlı olduklarını rahatlıkla belirtebiliriz.

Netice itibâriyle İdil-Ural Türklerinde İslâmiyetin bugünkü durumu hakkında kısaca şunlar söylenebilir: İslâm dinî dün olduğu kadar bugün de millî benliğin bir parçasını teşkil etmektedir. Bugün dinî olmayan millî benlik daha güçlü hale gelmiştir, fakat bu benliğin teşekkülünde İslâm'ın oynamış olduğu rol inkâr edilemez. İdil-Ural Türkleri çarlık devrinde 200 yıldan fazla süren kilisenin çalışmaları ve Rus devletinin baskılarına rağmen inançlarını koruyabilmişlerdi. Daha sonra Rus devleti tarafından tanınan din serbestisi onlara dinî kuruluşlarını büyük ölçüde genişletme imkânı vermişti. Takriben 70 yıldır süre gelmekte olan sovyet hâkimiyeti ise, İdil-Ural Türklerine dinlerini muhâfaza etmeyi çok zorlaştırmıştır. Sovyet yöneticileri dine inananların sayısını azaltmayı başarmış, fakat millî benliğin mühim bir parçası olan İslâm'ın te'sirini ortadan kaldıramamıştır. Şayet Tatar-Başkurtlar 1905 yılında olduğu gibi devletin baskısı olmadan inançları doğrultusunda hareket etme imkânı bulabilirlerse, bu bölgedeki müslümanların sayısı şüphesiz artacaktır.

58 «İslam v SSSR», s. 68.

59 «Narodnoye Hozyaystvo SSSR 1922-1982 (SSCB Millî Ekonomisi 1922-1982)», Moskova 1982, s. 33.

60 Roland Wixman, «Demographic Trends Among Soviet Moslems (1959-79)», *Soviet Geography*, Ocak 1984, XXV/1, s. 56.